

Xerxov natpis u Persepoli o uništenju svetišta daiva

Mislav Ježić

Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

jezic.mislav@gmail.com

Sažetak

Staroperzijski natpisi jedini su sačuvani tekstovi na staroperzijskom jeziku. To su natpisi vladara iz loze Akhaimenida (Haxāmanišīya) od Darejia I. do Artaxerxa III., između 522. i 338. pr. Khr. Najviše ih je ostavio Darejij I., a potom, iako znatno manje, njegov sin Xerx; ostali su ostavili još mnogo manje. Od Xerxovih natpisa najpoznatiji je i najsadržaniji natpis u Persepoli (XPh), gdje govori o tome kako je u nekoj zemlji uništio svetište *daiva* i ustanovio štovanje Ahuramazde. U ovome članku taj je natpis preveden, dodana su mu tumačenja, a potom se razmatra u kojoj je zemlji Xerx razorio svetište, i što tu znači naziv *daiva*. Pokazuje se da to nisu indoiranski *daive* „nebesnici“, kako se često mislilo, koji su u Iranu, u mazdaizmu, degradirani u demone. Povijesni nam izvori (Ktēsija: *Persica*) kažu da je Xerxov satrap Megabyz razorio hram Bela Marduka u Babylōnu 481. pr. Khr. te mora da se navod u natpisu odnosi na taj važan događaj za vladanja Xerxova te da se tu naziv *daiva* primjenjuje na Marduka i na babylōnske bogove. S druge strane, na akhaimenidskim natpisima, pa tako i Xerxovu, ističe se vjera u Ahuramazdu, ali se nigdje ne spominje Zarathuštra. Bozi koji se štiju nazivlju se *baga*, a nigdje *yazata*, kao u Avesti. Stoga se čini da natpisi svjedoče o nešto starijoj fazi mazdaizma nego Avesta. Još se u nekim pojedinostima može naslutiti veća bliskost s vedskom, a time i indoiranskom religijom, nego u Avesti. Vjerojatno se mora donekle promijeniti uobičajena predodžba o Akhaimenidima, najmanje od Darejia I., kao mazdaistima uslijed utjecaja Zarathuštrine religijske reforme.

Cljučne riječi: Xerx, staroperzijski natpisi, daive, mazdaizam

1. Uvod

Budući da u čast prof. Ekrema Čauševića ne mogu ponuditi turkološki prinos za njegov zbornik, molim ga da prihvati ovaj skromni iranistički prinos, hrvatski prijevod jednoga od staroperzijskih natpisa, jer je to nešto možda najbliže njegovu području što mogu ponuditi.

U povijesti svijeta narodi indoeuropskih jezika prodirali su od možda četvrtoga do prvoga tisućljeća pr. Khr. iz srednjoazijskih stepa u Europu i na Prednji i Srednji Istok, na područja drugih naroda i zemalja, kao što su bili Elamci, Assyrci, Babylōnci i narodi drugih semitskih jezika na Prednjem Istoku, davni stanovni-

ci Indije austroazijskih, dravidskih i drugih jezika, ili pučanstvo Europe različitih nama većinom nepoznatih jezika (najznatnija je iznimka baskijski). Za njima su prodirali u slijedećem razdoblju narodi turkijskih jezika, koje su Iranci (barem od sassanidoga vremena) zvali Tūra (što god bilo prvotno značenje) u oprjeci prema Ariya, kako su sebe zvali, a u još kasnijim razdobljima prodirat će narodi mongolskih jezika iza turkijskih. Po pojavi islama u VII. st. n. e. došlo je do toga da je narod semitskoga jezika, Arapi, osvojio niz zemalja na koje je širio novu vjeru, a među njima i na Iran, a poslije su pak Turci osvojili mnoga od tih područja, tako da se je stvorila civilizacija u kojoj su supostojali semitski arapski, indoeuropski novoperzijski i turkijski osmanskoturski kao tri funkcionalno komplementarna jezika novoga carstva. Ovaj prinos govori o epigrafskome tragu prethodnoga razdoblja kada su u razdoblju od VI. do IV. st. pr. Khr. Perzijanci stvorili do tada najveće carstvo na svijetu, kojemu su pripali i Mezopotamija i, barem dijelom, Arabija, uz mnoge zemlje koje se u ovome natpisu nabrajaju. A natpise su i sami znali sastavljati na staroperzijskome te jezicima prethodnih kraljevstava i još uvijek moćnih središta, akkadskome (jeziku Babylona) i elamskome (jeziku Suse).

Uz ovaj prinos želim odati profesoru Ekremu Čauševiću priznanje za sav njegov dosadašnji izvrstan znanstveni rad te čestitati mu sedamdeseti rođendan i izraziti mu najbolje želje za dug i sretan život u krugu njegove obitelji i za dalji uspješan i plodan rad u njegovu području!

2. Natpisi i loza Akhaimenida

Staroperzijski natpisi čine vremenski jasno odrediv korpus.¹ Davali su ih uklesati vladari iz loze Haxāmanišīya (stp.) ili Akhaimenida (grč.) od 6. do 4. st. pr. Khr. Iako su sačuvani kratki natpisi na kojima progovaraju kraljevi Ariyāramna ili Ariaramne, Aršāma ili Arsam i Kuru ili Kyr II Veliki, iz jezikoslovnih razloga iranisti ih većinom smatraju kasnije uklesanima u njihovo ime, a natpise iz doba Dārayavau(š)a ili Dareija (522.-486. pr. Khr.) smatraju najstarijima.² Pismo kojim

¹ Ovaj se uvod temelji na uvodnome dijelu mogega rada o Dareijevu velikome natpisu u "Bagastāni (2012.).

² Usp. Brandenstein – Mayrhofer (1964: 17): "*U § 70 hvali se Darij da je prvi dao pisati "arijski", t. j. stperz. U tome je uključeno da je perzijski klinopis bio stvoren po njegovu nalogu. Navodni natpisi starijih kraljeva zapravo su slikovni prilozi koji su tek mnogo kasnije sačinjeni nego što su postavljeni kipovi tih kraljeva. Dokaz je za to na jezikoslovnome području jer navodni jezik tih starih kraljeva pripada nekomu mlađemu vremenu. Konačni dokaz donosi teško oštećeni trojezični natpis iz Pasargada. Na tome natpisu priopćuje Dareij I da je on jednomu reljefu Kyrovu dao dopisati natpis.*" U svakome slučaju kratkoća natpisa u ime Dareijevih prethodnika i razmjerno obilje Dareijevih natpisa govori u prilog njihovu mišljenju. Za onako kratke i formulativne natpise, ne bi bio stvoren perzijski klinopis, osim ako je bilo drugih zapisa na njem koji nisu nađeni. Osim toga, to su natpisi upravo Dareijevih predaka, a ne, recimo, Kyrovih, te Kyra II kao njihova nasljednika i u Pārsi, gdje su prije vladali Dareijevi pretci. Sve to potkrepljuje mišljenje Brandensteina i Mayrhofera.

su uklesani posebno je klinasto pismo koje su Akhaimenidi, možda upravo Dareij, dali izraditi po uzoru na assyrski ili akkadski klinopis, ali je bitno jednostavnije i svedeno na svega 36 slogovnih znakova, ne računajući znakove za brojeve ni malobrojne ideograme, i razmjerno je dobro prilagođeno indoeuropskomu staroperzijskomu jeziku. Najmlađi akhaimenidski natpisi potječu iz doba Artaxšače III ili Artaxerxa III (359.-338.).

Glavni predstavnici loze bili su:

Haxāmaniš / Ἀχαμένης / Achaemenes / Akhaimen (oko 705.-675. pr. Khr.) ³	
Čišpiš / Τείσπης / Teispes / Teisp (oko 675.-645.)	
Kuruš I / Κύρος / Cyrus I / Kyr I (oko 645.-602.)	*Ariyāramna / Ἀριαράμνης / Ariaramnes / Ariaramne (oko 645.-590.)
Kambūjiya I / Καμβύσης / Cambyses I / Kambys I (oko 602.-559.)	*Aršāma / Ἀρσάμης / Arsames / Arsam (oko 590.-559.)
*Kuruš II / Κύρος / Cyrus / Kyr II (559.-529.)	Vištāspa / Ὑστάσπης / Hystaspes / Hystasp (-)
Kambūjiya II / Καμβύσης / Cambyses II / Kambys II (529.-522.)	*Dārayavau(š) I / Δαρείος / Darius I / Dareij I (522.-486.)
*Xšayārša / Ξέρξης / Xerxes / Xerx (486.-465.)	
*Artaxšača I / Ἀρταξέρξης / Artaxerxes I Longimanus / Artaxerx I (465.-424.)	
*Dārayavau(š) II / Δαρείος / Darius II Nothus / Dareij II (423.-404.)	
*Artaxšača II / Ἀρταξέρξης / Artaxerxes II Mnemon / Artaxerxs II (404.-359.)	
*Artaxšača III / Ἀρταξέρξης / Artaxerx III Ochus / Artaxerx III (359.-338.)	
Arses / Ars (338.-336.)	
Dārayavau(š) III / Δαρείος / Darius III Codomanus / Dareij III (336.-331.)	

Među njima su označeni zvjezdicom oni koji su nam ostavili natpise (ili u ime kojih su bili uklesani).

Ti su natpisi, uz hellénske izvore, u prvome redu Hērodota iz Halikarnassa u 5. st., a onda i Ktésije iz Knida i Xenophōnta, glavni izvori poznavanja perzijske

³ Imena Akhaimenida većinom su složenice vrste *bahuvrihi*, karakteristične za indoeuropska aristokratska imena i junačko pjesništvo. Ime rodonačelnika loze složenica je od *baxā, usp. stind. *sakhā* "prijatelj" i *manah* / *maniš, usp. stind. *manas* "duh", znači, dakle, otprilike "prijateljskoga duha". Imena njegovih prvih nasljednika Čišpi-, Kuru- (Kent: Kūru-; Brandenstein-Mayrhofer: Kuru-) i Kambūjiya nemaju jasne etimologije, ali druga dva podsjećaju na podudarna imena staroindijskih plemena ili naroda Kuru i Kamboja, i vjerojatno su iz indoiranskoga vremena. Ime Ariyāramna, od *ariya* i, vjerojatno, *ā-ram-*, moglo bi značiti "koji Arije smiruje, raduje", a Aršāma, od *arša(n)*- i *ama-*, "koji muževno napada". Vištāspa je jamačno konjanički epitet na *aspa* "konj", možda "spremnih (Kent), uvježbanih (Bailey) konja". Dārayavau(š) je složenica od glag. *dāraya-(t-)* i im. *va(h)u*, i znači otprilike "Držisjaj, Držioblago", usp. Držislav. Ime Xšayāršan-, od *xšaya-* i *aršan-*, znači "muževan u vladanju", a Artaxšača, od *arta* "pravda" i *xšača* "vlast, kraljevstvo", usp. stind. *kšatra*, znači "u kojega je vlast pravda" ili "koji vlada po pravdi". Sama imena dijelom, uz junačke prizvuke, sadrže i neke čudoredne sadržaje iz iranske, ili čak indoiranske, kulture.

povijesti, naravno ako se dopune arheologijom i drugim prednjoistočnim (klinopisnim) izvorima.

Čini se da su pretci Kyra II Velikoga vladali zemljom Anšan (između Perzije i Elama ili dio Elama: assyr. Parsu(m)aš, Anšan) kao vazali Mēđana, sve dok Kyr II nije zavladao Mēdijom, a pretci Dareija I Perzijom (stp. Pārsa, assyr. Parsu, grč. Πέρσις) u užem smislu, sve od podjele loze na dvije grane nakon Teispa pa do izumrća Kyrove loze s Kambyosom II. Zato Dareij I na natpisu u Bīstūnu (*Bagastāna) navodi da je imao osam predaka kraljeva od svojega roda Akhaimenida, a sam je deveti: to su svi prije njega osim otca njegova Hystaspa koji vjerojatno nije bio kraljem jer je Kyr II prije toga 550. došao na vlast u Mēdiji i Perziji.

3. Kralj Xerx

Dareija je naslijedio sin njegov i kraljice Atosse, kćeri Kyrove, Xerx. On je Egipat od kraljevstva snizio na satrapiju, a suzbio je i pobunu u Babylōnu 482./481. g. pr. Khr. i pritom je, nasuprot snošljivu držanju svojih predaka, razorio hram Mardukov i druge hramove, a šest metara visok zlatni kip Mardukov dao rastaliti. Xerx je osim s Babylōnom, kako znamo, nastavio nakon svojega otca ratovati s Hellēnima, ali od njih je pretrpio poraze nakon prvotnoga proboja kod Thermopyla gdje je poginulo 300 Spartanaca i 700 Thespljana koje je vodio kralj Leōnida: bili su to pomorski poraz kod Salamine 480., u kojem Athēnjani sa saveznicima zahvaljujući najboljemu svom državniku Themistokleu razbiše perzijsko brodovlje, i kopneni poraz kod Plataia 479., gdje je spartanski kralj Pausanija vodio hellēnsku vojsku od 40.000 ljudi usporedivu s perzijskom, i gdje je i perzijski vojskovođa Mardonij poginuo.

Ovdje ću nastojati što vjernije prevesti Xerxov najpoznatiji i sadržajem najbogatiji natpis, natpis H iz Persepoli, u kojem izvješćuje o zemlji (koju ne imenuje) u kojoj je razorio svetište *daiva*, a poslije ću kratko razmotriti u vezi s time pitanje tko su bili ti *daive* i koja je to mogla biti zemlja. To bi trebalo staviti u okvir pitanja u koliko su mjeri Akhaimenidi po religijskoj pripadnosti bili mazdaisti, odnosno koji se elementi mazdaizma, kako ga poznamo iz Aveste i potomnjih staroiranskih svetih spisa, mogu prepoznati na njihovim natpisima, a za koje se još može znati iz drugih povijesnih izvora, kao i kojih elemenata zaratušthrinskoga mazdaizma na tim natpisima nema.

4. Xšayāršā / Xerx(es) – Persepol, natpis H, staroperzijski

Troježičan. Na kamenim pločicama. Nađen u zdanju u jugoistočnome kutu terase. Dva zapisa na stp.: jedan potpun od 60 redaka, drugi nepotpun do 51. retka. Elamski tekst u 50 redaka. Akkadski u 50 redaka.

1 бага vazraka Auramazdā haya imām būm
 2 im adā, haya avam asmānam adā, haya
 3 martiyam adā, haya šiyātim adā
 4 martiyahyā, haya Xšayāršām xšayaši
 5 yam akunauš, aivam parūnām xšayaš
 6 iyam, aivam parūnām framātāram. ada
 7 m Xšayāršā xšayašiya vazraka, xšaya
 8 šiya xšayašiyanām, xšayašiya dahy
 9 ūnām paruv zanānām, xšayašiya ah
 10 yāyā būmiyā vazrakāyā duraīy a
 11 piy, Dārayavahauš xšayašiya hyā puça,
 12 Haxāmanišiya, Pārsa, Pārsahyā puça,
 13 Ariya Ariyačiça. Šatij Xšayāršā
 14 xšayašiya: vašnā Auramazdahā imā
 15 dahyāva tayaišām adam xšayašiya āh
 16 am⁴ apataram hačā Parsā, adamšām
 17 patiyaxšayaiy. mana bājim abaraha. ta
 18 yaišām hačāma ašahiya ava akunava d
 19 ātam taya manā avadiš adāraya: Māda
 20 Ūvja Harauvatiš Armina Zraka Paršava

21 Haraiva Bāxtriš Sugda Uvārazmi
 22 š Bābiruš Ašurā Ōtaguš Sparda
 23 Mudrāya Yauna taya drahyiyā dā
 24 raya(n)tiy utā tayaiy paradraya dāraya(n)t
 25 iy Mačiya Arabāya Gandāra Hinduš
 26 Katpatuka Dahā Sakā haumavargā Sakā

27 tigraxaudā Skudrā Ākaufaciya
 28 Putāyā Karkā Kūšiya. Šatij Xša
 29 yāršā xšayašiya: yašā taya adam x
 30 xšayašiya abavam, asti a(n)tar aitā
 31 dahyāva tayaiy upariy nipištā a
 32 yauda. pasāvamaīy Auramazdā upastām
 33 abara. vašnā Auramazdahā ava dahyāvam
 34 adam ajanam utašim gāšavā nišāda

35 yam. uta a(n)tar aitā dahyāva āha yad
 36 ātya paruvam daivā ayadiya. pasāva va
 37 šnā Auramazdahā adam avam daivadāna
 38 m viyakanam utā patiyazbayam daivā
 39 mā yadiyaiša. yadāyā⁵ paruvam daivā
 40 ayadiya avadā adam Auramazdām ayada
 41 iy artāčā brazmaniy. utā aniyaš
 42 č(a) āha taya dušk[a]rtam ak[a]riya, ava ada
 43 m naibam akunavam. aita taya adam ak
 44 unavam visam vašnā Auramazdahā⁶ aku
 45 navam. Auramazdāmaīy upastām abara y
 46 ātā k[a]rtam akunavam. tuva kā haya

1 Silan je bog Auramazdā koji ovu Zemlju
 2 dje (postavi, stvori), koji ovo Nebo dje, koji
 3 smrtnika dje, koji spokoj dje
 4 smrtniku, koji Xšayāršu (Xerxa) vladarem
 5 učini, jednoga vladarem mnogih,
 6 jednoga zakonodavcem mnogih.
 7 Ja sam Xšayāršā, vladar silni, vladar
 8 vladara, vladar zemalja
 9 mnogoljudnih, vladar
 10 ove Zemlje silne na daleko,
 11 Dārayavahua (Dareija) vladara sin,
 12 Haxāmanišiya,⁹ Perzijanac, sin Perzijanca,
 13 Arijac od arijskoga sjemena. Kaže Xšayāršā
 14 vladar: Voljom Auramazde ovima
 15 zemljama kojima ja bih (postah) vladarem
 16 izvan Perzije, njima sam ja
 17 ovladao. Meni porez (daću) nošahu.
 18 Što im od mene bi rečeno, to činjahu.
 19 Što je moja uredba, to njih držaše: Medija,
 20 Elam, Arakhōsija, Armenija, Drangiana,¹⁰
 Parthija,
 21 Arija, Baktrija, Sogdiana, Khorasmija,
 22 Babylon, Assyrija, Sattagidija,¹¹ Lydija,
 23 Misir, Jonjani koji se drže uz more,
 24 i koji se drže (nastavaju) uz prekomorje,¹²
 25 Mačani (Maka),¹³ Arabija, Gandhāra, Sindhu,
 26 Kappadokija, Dahe,¹⁴ Skythi haumoštovci,
 Skythi
 27 šiljokapi,¹⁵ Skudre,¹⁶ Ākaufaćani,¹⁷
 28 Libyjci, Karijci i Aithiopljani. Kaže
 29 Xšayārša vladar: Kako što ja
 30 postah vladar, ima (jedna) među tim
 31 zemljama koje su gore popisane (koja se)
 32 pobuni. Potom mi Auramazdā donije
 33 potporu. Voljom Auramazde tu zemlju
 34 ja potukoh i posadih ju na mjesto (dovedoh
 u red).
 35 I među tim zemljama bijaše gdje se prije
 36 daive (nebesnici, demoni) štovahu. Potom
 37 voljom Auramazde ja taj hram daiva
 38 razorih i pozvah (ih) neka se daive
 39 ne štuju. Gdje se prije daive
 40 štovahu, tu sam ja Auramazdu počastio
 41 po pravdi u hvalopjevu.¹⁸ I drugo
 42 bijaše što bje zlo učinjeno, to ja
 43 sjajnim (priličnim) učinih. To što ja
 44 učinih, sve po volji Auramazdinoj učinih.
 45 Auramazdā mi donije potporu sve dok
 46 ne učinih učinjeno. Ti koji (češ biti)

47 aparā yadimaniyāi ⁷ šiyāta ahaniy 48 jīva utā marta artavā ahaniy, 49 avanā dātā parīdij taya Auramazd 50 ā niyaštāya. Auramazdām yadaīša a 51 rtāčā brazmaniy. martiya haya avan 52 ā dātā pariyait(a) taya Auramazdā n 53 ištāya ⁸ utā Auramazdām yadataiy a 54 rtāčā brazmaniy, hauv utā jīva 55 šiyāta bavatiy uta marta artavā 56 bavatiy. 9ātiy Xšayāršā xšaya9 57 iya: mām Auramazdā pātuv hačā ga 58 stā utamaiy vi9am utā imām dah 59 yāvam. aita adam Auramazdām jadiy 60 āmiy. aitamaiy Auramazdā dadātuv.	47 poslije, ako misliš: „Neka budem spokojan 48 živ, a mrtav neka budem pravednik!“, 49 štuj ¹⁹ onu uredbu (zakon) koju Auramazdā 50 ustanovi! Auramazdu časti 51 po pravdi u hvalopjevu! ²⁰ Smrtnik koji 52 bi poštovao onu uredbu koju Auramazdā 53 ustanovi i (koji) časti Auramazdu 54 po pravdi u hvalopjevu, ²¹ taj i živ biva 55 spokojan, i mrtav biva pravednik. 56 Kaže Xšayāršā vladar: 57 Neka me Auramazdā čuva 58 od zla! I moju kuću (rod). I ovu zemlju! 59 To ja Auramazdu molim. 60 To neka mi Auramazdā dade!
---	--

⁴ U tekstu stoji *āhām* umj. *āham*.

⁵ *yadāya* nije posve jasan oblik, ali se po korelativu *avadā* može zaključiti da znače: „gdje... ondje / tu“.

⁶ Češće se na natpisima javlja oblik G. Auramazdāha, negdje i Auramazdāhā; svi su mlađe analoške tvorbe, ali svi upućuju na to da se radi o m. rodu (a ne o nom abstr. f.), što je očito i iz av. G. Ahurahe Mazdā (a ne -aiiā). Dakle, nije Gospod Mudrost (Thieme), nego Gospod Mudri (Humbach, Mayrhofer).

⁷ emendatio: *maniya(ha)iy*

⁸ možda umj. *niyaštāya*

⁹ Akhaimenid, Akhaimenović, Hahāmanišević.

¹⁰ Zemlja između Karmanije na zapadu i Arakhōsije na istoku, Arije na sjeveru i Gedrōsije na jugu.

¹¹ Zemlja između Baktrije i Gandhāre na sjeveru te Arakhōsije i Sindhua na jugu.

¹² Jonjani uz more žive u anatolijskoj Joniji, a Grci preko mora žive na grčkome kopnu, npr. u Thessaliji.

¹³ Make ili Mačani živjeli su južno od Gedrōsije na današnjem Omanskom / Arapskom moru.

¹⁴ Narod koji je živio sjeverno od Margiane i Hyrkanije, otprilike u Turanskoj nizini (možda su to vedski Dāse).

¹⁵ Sakā tigraxaudā „Skythi sa šiljatim kapama“ možda su nastavali predjele uz današnje Aralsko jezero sjeverno od Sogdiane, a Sakā haumavargā „Skythi koji štiju (?) Haumu“ (božanstvo svetoga pića hauma / av. haōma, ved. soma) predjele istočno od Sogdiane i Baktrije, a sjeverno od Gandhāre.

¹⁶ Vjerojatno Thrakija i Makedonija.

¹⁷ Kohistanci, sjeveroistočno od današnjega Kabula. Stp. *kaufa* m. np. *kōh* znači „brijeg“, dakle „Brđani“.

¹⁸ Mjesto se može tumačiti različito: a) počastio sam po pravdi (*artāčā*: *artā hačā*? sti. *īta*) pobožan (*brazmaniya*, R. G. Kent; usp. sti. *brahman-ya-*); b) počastio sam u pravi čas (*artāu*? -čā; usp. sti. *ītu*) i s *baršmanom* / obrednim stučkom trave (Duchesne-Guillemin; usp. sti. *barhis*); c) počastio sam u pravi čas (*artāu*? -čā, sti. *ītu*) i na pravi način (R. Schmitt; slobodno tumačenje značenja); d) počastio sam... na uzvisini (*barzmaniy, av. *barəziman*, sti. kor. *bṛh-*: P. O. Skyaervø). V. Brandenstein-Mayrhofer (1964: 106 i 111); Kent (1953: 170 i 201). Tumačenje za koje sam se odlučio u ovome prijevodu najbliže je Kentovu, ali uzima *brazmaniy* kao lokativ, a ne kao pridjev *brazmaniya*, te najmanje emendira tekst (*artāčā*: *artā hačā*; *brazmaniy* uzimam kao L.sg.). Time bi staroperzijski tekst pokazivao veću blizinu vedskomu nazivlju (*brazman* : *brahman* u značenju „sveta pjesnička riječ, hvalopjev“) nego Avesta. Tu su blizinu navedeni znanstvenici vjerojatno htjeli izbjeći. Očito je izraz vrlo formulativan (tri puta se ponavlja na istome natpisu) pa bi mogao biti starinski.

¹⁹ *parīdij*, dosl. „obilazi (čime s poštovanjem)!“, a potom „štuj (što)!“

²⁰ Usp. r. 41 i bilj. 18.

²¹ Usp. r. 41 i 51 i bilj. 18.

5. Staroperzijska religija: mazdaizam, štovanje Auramazde, ili zoroastrizam?

Zapravo je otvoreno pitanje u kojoj su mjeri Akhaimenidi bili mazdaisti ili zarathuštrovci, ili otkada su što od toga mogli biti. To je i kulturološki vid pitanja (pored jezikoslovnoga vida) o odnosu između staroperzijskoga i avestičkoga korpusa. Dareij I je očito bio štovatelj Auramazde, a to su bili i svi drugi vladari iz te loze (barem poslije njega),²² ali nigdje ne spominju Zarathuštru.

Vjerojatno se je iranska religija, koja se najmanje od Dareija pokazuje samosvjesnom kao mazdaizam, u iranskim državama (Mēdiji, akhaimenidskoj Perziji, Parthiji, sassanidskoj Perziji) postupno zoroastrizirala. Doživljavala je i druge promjene: od prividnoga politeizma (*daive*), preko monoteizma (*Ahura Mazdā*) do dualizma (*Ahura Mazdā* / *Spənta Mainyu* / *Ohrmazd* i *Anra Mainyu* / *Ahriman*), od staroga mazdaizma preko zurvanizma (štovanje *Zurvana* "Vremena", oca *Ohrmazda* i *Ahrimana*, koje se javlja kao struja možda od akhaimenidskoga doba, valjda pod babylōnskim utjecajem, pa do sassanidskoga i kasnije), mithrizma (osobito u helenističko i rimsko doba), do novoga zoroastrizma (od doba Sassanida) – mnoge su se struje prepletale, nije čudo da u tome previranju nije sve razvidno.

Mēdanski svećenici bili su, prema izvorima, iz plemena Maga. U Perziji je iranska religija vjerojatno postupno prihvaćala avestičku predaju. Najstariji sloj te predaje, stara Avesta, Zarathuštrine su pjesme *Gāḏe* i prozni obredni tekst *Yasna Haptaŋhāiti* (koji su di jelovi obrednika *Yasne*), možda iz 10.-9. st. pr. Khr. i vjerojatno nastali negdje oko Herata u Ariji i Balkha u Baktriji, daleko od Perzije.²³ Prvi mladoavestički tekstovi²⁴ mogli su nastati također u istočnome Iranu, možda oko Balkha u Baktriji i Merva u Margiani. Odatle su se morali usmenom predajom širiti na jug u Arakhōsiju, o čem svjedoči ime rijeke *Harax^aaitī* (i dijalektalni oblik imena; av. *Haraŋ^haitī; indoir. i stind. *Sarasvatī*) koje se preneslo na zemlju Arakhōsiju.

²² Prema natpisima Ariyāramne i Aršāme, bili bi to i Dareijevi pretci, ali se smatra da su ti natpisi naknadno napisani pa se to ne može pouzdano znati. Za pretke Kyra II Velikoga nema potvrde, osim natpisa Kyrova na akkadskome u Babylōnu, gdje se prikazuje kao štovatelj Marduka, možda iz političkih pobuda (Duchesne-Guillemin, 1962: 152-153).

²³ Hoffmann – Forssman (1996: 32-33). Neki misle da su i one tek iz 7.-6. st., a da je Zarathuštrin pokrovitelj knez Vištāspa bio upravo Dareijev otac Vištāspa (Ammianus Marcelinus, Hertel, Herzfeld 1947.), podanik Kyrov, no vjerojatnije je da se radi o istoimenim poglavarima jer je inače teško rastumačiti posve sjeveroistočnoiranska – u odnosu na Perziju (inače središnjoiranska) – i razmjerno vrlo arhaična jezična obilježja staroavestičkih tekstova koji teško da su mogli nastati i biti razumljivi na dvoru u Perziji u to doba, čak i ako im je tvorac bio istočnjak. Dodatna argumentacija za to s obzirom na narav mazdaizma na akhaimenidskim natpisima iznosi se u završnome dijelu ovoga rada.

²⁴ U Mladu Avestu pripadaju prvenstveno drugi dijelovi *Yasne* (obrednika čašćenja božanstava), zatim *Višperad* (zazivi svih *ratua*, svetih bića zaštitnika časova), *Yašti* (himni božanstvima *yazata*) i *Videvdāt* (zakon protiv *daēva*) te neki manji tekstovi.

Smatra se da je potom avestička religija doprla do Perzije, možda za Dareija I oko 520-ih godina (usp. Hoffmann-Forssman, 1996: 32-38). On se u natpisima jednoznačno pozivlje na volju Auramazde i suprotstavlja istinu (*hašiya*, usp. stind. *satya*), koju svjedoči on, laži (*drauga*, *duruxta*, usp. stind. *druh*) kojoj se utječu njegovi protivnici. To izgleda kao politička primjena avestičkih načela. No Zarathuštru (ni Avestu) ne spominju ni on ni nasljednici njegovi. Predaja je avestička na avestičkom jeziku morala biti usmena, a neki iranski jezik prvi put dobiva pismeni izraz na natpisima Dareijevim i uopće akhaimenidskima, i to staroperzijski. No Zarathuštru Perzijanci očito još nisu poznavali ili barem nisu shvaćali kao prvoga, gotovo božanskoga, posrednika Božje riječi, kakvim je postao u kasnijoj avestičkoj predaji, jer ga ni ne spominju. No mlađi avestički tekstovi pokazuju utjecaj staroperzijskoga jezika iz toga razdoblja (npr. stav. *anya*, stp. *aniya*, nav. *anii*; stav. *harva*, stp. *haruva*, nav. *haruua*), dakle širili su se akhaimenidskom Perzijom.

O Xerxu i njegovoj religijskoj politici bit će još riječi. Ovdje se može kratko ponoviti da je on u nekim postupcima odstupio od pretežito snošljive politike svojih predšasnika prema drugim narodima i religijama te da je umanjio položaj Egipta zbog pobune Khabbaševe s kraljevstva na satrapiju, a da je u Babylōnu razorio hram Mardukov zbog bune. No on ovo zadnje opravdava religijskim stavom.

Može se dodati u nastavku da se misli da je tek u vrijeme Artaxerxa I moglo doći do toga da Magi, međijsko pleme ili rod koji se je u Mēdiji posvećivao štovanju Sunca, proricanju i oniromantiji (Duchesne-Guillemin, 1962: 151-151), dobiju svećenički monopol u žrtvama i u okviru zarathuštrinske religije (ibidem: 157-158), kojoj izvorno nisu pripadali, te da ju prošire Perzijom i carstvom u novome sinkretičkome obliku. Odatle se stvara predaja po kojoj su Magi "učenici Zarathuštre", ali koja je i Zarathuštru pretvorila u Maga i astrologa.²⁵

Još se može reći za Artaxerxa II da se u njegovo vrijeme prvi put na natpisima uz vrhovnoga boga Auramazdu spominju božica Anāhitā i bog Mithra (u neperzijskome glasovnome obliku; stp. Miça). Prema Berossu (helenističkome babylōnskome povjesničaru, astronomu i svećeniku Mardukovu), Artaxerx II uveo je idole Anāhite (možda po uzoru na grčke kipove) u Babylōn, Susu, Ekbatanu, u Perziju i Baktiriju, u Sard i Damask. Taj stupanj razvoja religije odgovara sadržajima najvažnijih mladoavestičkih tekstova, himana bogovima - *Yašta*, u kojima Anāhitā i Miθra uz neke druge, uglavnom predzarathuštrinske, bogove, koji se u Avesti više ne zovu *daēuue* nego *yazate*, imaju vrlo istaknuto mjesto. Ti himni u čast *yazata* predstavljaju djelomičnu obnovu panteona predzarathuštrinske religije, no tako da se ne stavi u pitanje prvenstvo Ahure Mazde i njegovih najbližih pratilaca *amašā*

²⁵ Za Artaxerxa I u 5. st. pr. Khr. međijski Magi, čini se, svoju svećeničku ulogu i monopol povezuju sa zarathuštrinskom religijom i takvu sinkretičku religiju šire carstvom. Neki smatraju da je mladoavestički *Vidēvdāt* redigiran razmjerno kasno u toj tradiciji, svjesno arhaizirajući kasni stadij avestičkoga, no po toponimiji i hidronimiji i to djelo uglavnom upućuje na istočno podrijetlo.

spənta „besmrtnih svetih (bića)“. Možda su *Yašti* (ili njihov utjecaj) sa sjeveroistoka doprli do Perzije u doba Artaxerxa II.

Avestička zarathuštrinska predaja, u kojoj je Zarathuštra dobio ulogu nadnaravnoga proroka Ahure Mazde, širila se je nadalje možda u vrijeme parthskih vladara Arsakida (3. st. pr. Khr. – 3. st. n. e.), a jamačno u doba perzijskih Sassanida (3. st. n. e. – 7. st.), na srednjoiranskome jeziku pehlevi. Nastavila je živjeti i kasnije nakon arapskoga osvajanja Irana oko 651. g., s time da se razdor između muslimanskih vladara i zoroastrovaca od 7. do 10. st. povećavao i doveo i do egzoda dijela preostalih zoroastrovaca u Indiju.

Iako iranska predaja, npr. u pehlevijskome (srednjoperzijskome) djelu *Dēnkart* (9.-10. st.), govori o pisanoj Avesti za Akhaimenida (zapisanoj u klinopisu zlatnim slovima na goveđim kožama), kao i za Arsakida, nema filološkoga dokaza da se je Avesta stala pismeno prenositi prije sassanidskoga vremena. Arkhetyp sačuvanih rukopisa Aveste (od kojih najstariji potječe iz 13. st.) danas se smatra da je bio sassanidski iz 4. st (Hoffmann-Narten, 1989). Moguće je da su se do toga vremena avestički tekstovi prenosili isključivo ili pretežito usmenom predajom. Avestičko pismo temelji se na pehlevijskome (srednjoperzijskome) kurzivnome pismu iz 4. st. n. e. (koje je za uzor imalo aramejsko pismo), a zapisani glasovi u njem čini se da odražuju onovremeni jugozapadno-iranski (srednjoperzijski) izgovor avestičkoga (Hoffmann-Forssman, 1996: 36).

6. Što nam govori Xerxov natpis H iz Persepoli o religijskim odnosima u njegovo vrijeme?

Gdje u svem tome stoji Xerx i što nam kažu izrazi njegove religijske politike o kojima svjedoči natpis H iz Persepoli?

Na Xerxovu natpisu H u Persepoli (XPh), nakon pobranjanja Perzije i trideset drugih zemalja i naroda kojima vlada, spominje Xerx da je u jednoj od njih izbila pobuna koju je svladao. Spominje i to da su se (negdje, u nekoj) među njima štovali *daive*, krivi bogovi, pa je razorio svetište ili hram *daiva* (stp. *daivadāna* < iir. *daiva-dhāna), i potom sam tu počastio Auramazdu i pozvao druge da ga časte. U svezi s time piše Duchesne-Guillemin (1962: 156): „Općenito se smatra da su *daive* ovdje stari predzoroastrovski bogovi i da se Xerx izjašnjava kao njihov protivnik, kao Zarathuštra.“ Tako se čini da se na natpisu potvrđuje zoroastrovsko pravovjerje Xerxovo. Svojevrсно se pravovjerje doista i potvrđuje jer Xerx poziva i druge da tu i svugdje časte Auramazdu, kao što ga on časti.

No je li razaranje hrama *daiva* potvrda zoroastrovskoga pravovjerja? Na natpisu se spominje u jednini hram (jed.) *daiva* (mn.), a možda i *daive* (jed.), a ne obuhvatanje razaranje svih takvih svetišta. Većina stručnjaka smatra da se i tu radi o „jednoj“ zemlji koja se je na taj način pokazala vjerski neposlušna, iako to nije nedvoznačno

rečeno, kao u slučaju spominjanja prve pobune. Ipak, u carstvu Xerxovu bile su barem dvije cijele indijske pokrajine, Sindhu i Gandhāra (Hindu i Gandāra; a možda i koja iranska), gdje su se još štovali indoiranski *daive*, staroindijski *deve*, jer su se štovali i mnogo kasnije, pa i do danas (koliko je to štovanje nakon mnogo kasnijih muslimanskih osvajanja moglo preživjeti). Dakle, vjerojatno se neće raditi o tim indijskim pokrajinama ni o indoiranskim *daivama*. Osim toga, štovanje indoiranskih i vedskih *daiva* „nebesnika“, nije uopće imalo kipova ni hramova, sve do znatno kasnijih poslijevedskih, ali i poslijeakhaemenidskih vremena, pošto su iranski i potom helenski umjetnici potakli razvoj likovnosti u Indiji, pa se hram tu ne bi mogao ni razoriti (*vi-kan-*)!

Koja je zemlja mogla biti ona koja se je pobunila pa ju je Xerx „potukao i posadio na mjesto“? To bi morao biti Egipat u kojem je potkraj vladanja Dareijeva 486. pr. Khr. izbila buna i neki se je Khabbaš, koji je vjerojatno potjecao iz Psammetikhova roda, proglasio kraljem. Dareij je prebrzo potom umro pa je bunu morao ugušiti Xerx, i to dok se je već spremao preuzeti vojnu na Athēnjane i Helladu, koju je spremao njegov otac. Hērodot ovako opisuje taj događaj: „Pošto se Kserkses dao nagovoriti, da ratuje na Heladu, zarati druge godine nakon smrti Darijeve najprije na odmetnike. A kad ih je pokorio i cijeli Egipat u kud i kamo veće ropstvo skućio nego je bio za Darija, povjeri ga Ahemenu, bratu svomu, a Darijevu sinu.“²⁶ Položaj Egipta Xerx je, naime, unizio od kraljevstva na satrapiju. To je značilo „posaditi Egipat na njegovo mjesto“ u carstvu.

A u kojoj su zemlji štovali *daive* ili *daivu* (u složenici se broj ne vidi)? O tome prema Ktēsijinu djelu *Persica* (21-22) iznosi Gaston Maspero u *Povijesti istočnih naroda*²⁷ ovo: „Jedva se podvrgao Aegypat, a nemiri buknu u Chaldaei: Babylon potjera perške posade i proglasi se nezavisnim. Zopyrov sin Megabyz, koji bijaše pokrajini satrapom po nasljednom pravu, svlada grad poslije duge opsade i neuobičajenom ga strogošću kazni: Belov hram opljačka, kraljevske grobnice oskvrne i oplijeni; i proda dio žiteljstva u robstvo (481.)“ I nastavlja: „Xerxe se zaputi u Evropu: zna se, što je ondje našao, nekoliko uspjeha kojih su skoro izbrisali porazi kod Salamine i Plataejâ.“ – a to se je zbilo 480. i 479.

Ne samo da odatle znamo o kojim se dvjema zemljama moralo raditi i što se je dogodilo, nego i kada je natpis sastavljen – vjerojatno 481. pr. Khr., prije pohoda na Helladu.

A to znači da je *daiva* čiju je *dānu* „hram“ Xerx, odnosno njegov satrap Megabyz, razorio, bio Bel Marduk, a hram mu je bio u Babylōnu. A nisu to bili indoiranski predzoroastrovski *daive*! Već Hartmann (1931) i Widengren (1958) pretpostavljaju da se tu babylōnski bogovi zovu *daivama*, a Duchesne-Guillemin (1962: 156)

²⁶ Herodotova povijest. Dio drugi. Prev. Dr. Avgust Musić (1888: 100).

²⁷ *Histoire des peuples de l'Orient*, Paris 1875. / *Povijest istočnih naroda u starom vjeku*. Prev. Gavro Manojlović (1883: 414).

kaže: „Babylōn se pobunio. I bio je zbog toga strašno kažnjen. Utvrde Nabukadnezzara bile su raznesene, hram Mardukov sa svojim zigguratom porušen, kao i drugi hramovi. Kip Mardukov, visok osamnaest stopa, u masivnome zlatu, bio je odnesen i rastaljen. Tako je bila svaka autonomija ukinuta. Vjerojatno je to pobuna i njeno gušenje na koje aludira Xerx u navedenome natpisu, gdje, pošto je rekao da je ugušio bunu, dodaje da je potisnuo štovanje *daiva* i zamijenio ga štovanjem Ahuramazde.“ Meni se samo čini da tekst govori ne o jednome, nego o dvama događajima, ali da je drugi bio – kako kaže Duchesne-Guillemin – rušenje Mardukova hrama.

Može se zaključiti da je opreka *daiva* / av. *daēuua* nasuprot Auramazdi (av. Ahura Mazdā, „Gospod Mudri“) već bila naslijeđena i uhodana te da se je naziv *daiva* mogao proširiti s pojma predmazdaističkih (indoiranskih) „nebesnika“, a potom mazdaističkih (i avestičkih) protivnika Ahure Mazde u preustrojenoj religiji, na neindoiranska božanstva, poput babylōnskih, koja mazdaizam ne časti. No dok su perzijski vladari od Kyra II Velikoga do Dareija I bili u načelu snošljivi prema religijama svojih podanika (*dahyu*), čak ih i darežljivo podupirali, Xerx je, odnosno njegov satrap Megabyz (Bagabuxša), povodom ustanka u Babylonu, odlučio razoriti hram Mardukov, rastaliti njegov kip, i odati čast Auramazdi ondje gdje se prije toga štovahu *daive*.

Kakva je bila Dareijeva i Xerxova vjera u Auramazdu? To se vidi iz početka natpisa H, kakav se nalazi i na više drugih Xerxovih natpisa u Persepoli, naime na natpisima A, B, C, D i F, a i na natpisima kod Elvenda (ispod planine) i tvrđave Van (u području Urartu). Takav početak preuzet je zapravo s Dareijevih natpisa, osobito natpisa A u Naqš-i-Rustamu, ali i natpisa E i F u Susi, dijelom S i T u Susi, C u Suzu i natpisa kod Eleveda.²⁸ Razmjer formulativnosti toga početka jasno ilustrira Dareijev natpis A u Naqš-i-Rustamu, koji možemo uzeti kao obrazac:

1. бага vazraka Auramazdā haya im	Silan je bog Auramazdā koji ovu
2. ām būmim adā, haya avam asm	Zemlju dje (postavi, stvori), koji ovo
3 ānam adā, haya martiyam adā, ha	Nebo dje, koji smrtnika dje,
4 ya šiyātim adā martiyahyā,	koji spokoj dje smrtniku,
5 haya Dārayavaum xšayašiyam ak	koji Dārayava(h)ua (Dareija) vladarem
6 unauš, aivam parūvnām xšayaš	učini, jednoga vladarem mnogih,
7 iyam, aivam parūvnām framātā	jednoga zakonodavcem mnogih.
8 ram. adam Dārayavauš xšayašiya va	Ja sam Darayava(h)u vladar
9 zraka xšayašiya xšayašiyānām...	silni, vladar vladara...

²⁸ Natpisi su označeni slovima prema Kentu (1953).

Na tim se početcima natpisa Auramazdā „Gospod Mudri“ (< ie. *M̥s-dheh₁- „onaj koji dijeva (stavlja) u (pa-)met“) predstavlja kao silan bog (*baga vazraka*) koji je stvorio Zemlju i Nebo. On je stvorio i čovjeka smrtnika (na Zemlji pod Nebom). I stvorio je ili dao spokoj ili sreću smrtniku. Tako je Dārayava(h)ua, a poslije i Xerxa, učinio vladarem koji jedan mnogima vlada i mnogima određuje zakone, vlada nad drugim vladarima i zemljama jer je silni vladar (*xšayaθiya vazraka*) – i to ga čini po atributu sličnim bogu. To da je Auramazdā postavio vladara, uz moguću dalju potkrjepu toj tvrdnji, ujedno je i božanska legitimacija kraljeve vlasti u veličanstvenome okviru stvaranja svijeta, u kojem ga kralj ima dužnost održavati.

U staroperzijskome nazivlju Ahura „Gospod“ jest jedan (kao i u najstarijim vedskim tekstovima u Ṛksamhiti Asura), ali *baga* „bogova“ ima mnogo pa se na Xerxovim natpisima pod Elvendom ili kod Vana (a već i na natpisu Dareijevu D u Persepoli) kaže:

1 <i>baga</i> vazraka Auramazdā haya maši	Silan je bog Auramazdā koji je
2 šta bagānām, haya imām būm	najmoćniji od bogova, koji ovu Zemlju
3 im adā, haya imām asmānam adā...	dje (postavi, stvori), koji ovo Nebo dje...

Od tih se drugih *baga* „bogova“ razlikuje Auramazdā po tome što je on stvorio Zemlju i Nebo, što je on Bog Stvoritelj. No on nije jedini, nego *mašišta* „najmoćniji“ ili „najveći“ (usp. av. *mazišta*, sti. *mahiṣṭha*). Nerijetko i biblijski tekstovi dokazuju da je Bog Izraelov moćniji od egipatskih bogova (Mojsije), ili od filistejskoga (Samson) ili od babyložnskih bogova ili kralja perzijskoga (Daniel). Utoliko mazdaizam Dareija ili Xerxa jest monoteizam, ali ne isključuje druge bogove kojih bi se veličina možda mogla usporediti s anđelima u abrahamskim religijama.

I mazdaizam u avestičkim zarathuštrinskim tekstovima poznaje uz Ahuru Mazdu i druga božanstva. Njemu su najbliži *aməšašā spənta* „bessmrtna sveta bića“, obožanstvljeni pojmovi Vohu Manah „Dobra Pamet / Duh“, Aša Vahišta „Najbolja Pravda / Istina“, Xšaθra Vairya „Vlast koju treba izabrati“ (tj. Vlast Svetoga Duha – *Spənta Mainyu*, a na Zloga Duha – *Anra Mainyu*), zatim *Spənta Armaiti* „Sveta Lijepa Misao“, Haurvatāt „Cjelovitost“ i Amərətātāt „Bessmrtnost“. Zatim dolazi širi krug božanstava *yazata* „onih koji su vrijedni čašćenja“, među kojima ima i starih indoiranskih božanstava (a koja nisu odbačena kao *daēuue*), poput Haome (usp. sti. Soma), Vaiiua (usp. sti. Vāyu), Miθre (usp. sti. Mitra), pa božanstava Sunca i Mjeseca i drugih.

Uočljivo je da akhaimenidski natpisi ne spominju te glavne kategorije avestičkih božanstava: ni *aməšašā spənta* „bessmrtna sveta bića“ ni *yazata* „božanstva koja su vrijedna čašćenja“, dakle nemaju nazivlje iz avestičkoga panteona. A umjesto toga spominju *bage* „bogove / božanstva“, koji (iako se riječ *baγa* rabi u Avesti) nisu pojam u avestičkome panteonu. Najuočljivije je da natpisi nigdje ne spominju Zarathuštru.

Moglo bi se reći da od avestičkoga pojma *daēna mazdayasniš zaraθuštriš* „vjera koja časti Mazdu, zarathuštrinska“,²⁹ akhaimenidski natpisi zadovoljavaju prvi dio pojma, ali ne i drugi. To daje naslutiti da se je štovanje Auramazde „Gospoda Mudroga“ možda razvilo i bez zarathuštrinskoga proročkoga zahvata u indoiransku religiju, i da su se drugi *bage* uz njega mogli štovati, a da je zarathuštrinska (avestička) reforma panteon razradila u užu skupinu *amašā spənta* „bessmrtnih svetih bića“ najbližih Ahuri Mazdi i širi krug *yazata*. Kao što je razradila i kalendar u kojem se štiju božanstva svetih časova, dana i blagdana, *ratui*. Kao što je postupno razradila i kozmogoniju i eshatologiju (koje obuhvaćaju 12.000 godina).

Staroperzijski natpisi ne poznaju ni razlike između Svetoga Duha, *Spənta Mainyu*, i Zloga Duha, *Anra Mainyu*, u njima se ne naslućuje dualizam božanskih bića. No u njima je jasna oprjeka između istine (*bašiya*) i laži (*drauga*, *duruxta*), i njome se Dareij služi na natpisu u *Bagastāni da bi opravdao svoju vlast i objasnio u čem je bila slabost njegovih protivnika i pobunjenika: oni su se lažno predstavljali, a on je govorio istinu. Time obrazlaže zašto mu je Auramazdā u prvoj godini vlasti dodijelio da pobijedi u devetnaest bitaka (od kojih je svaka time shvaćena kao Božji sud) i time dokazuje da vlada po volji Auramazde.

Xerxovi pak natpisi posvjedočuju da je poznao oprjeku između, s jedne strane, pravoga Gospoda Auramazde i *baga* „božanstava“ koja se još uz njega štiju i mogu nas zaštititi, od nepravih božanstava s druge strane, a ove podudarno s avestičkim tekstovima zove *daiva*. Tako moli npr. na natpisu kod tvrđave Van (r. 25-25) *Auramazdā mām pātuv hadā багаибіш* „Čuvao me Auramazdā zajedno s (drugim) bozima!“ Ali se inače nazivlje za božanstva ne podudara s Avestom. A iako spominjanje *daiva* na natpisu H pretpostavlja spomenutu oprjeku, naziv se tu ne odnosi na indoiranske „nebesnike“ (a sada za Irance „demone“), nego na Marduka i babylōnske bogove.

Vrijedi navesti da Artaxerx II, koji svoj natpis C u Hamadanu (Ekbatani) započinje riječima: *baga vazraka Auramazdā haya maθišta bagānām, haya imām būmim adā, haya avam asmānam adā...* „Silan je bog Auramazdā koji je najmoćniji (najveći) od bogova, koji ovu Zemlju dje, koji ovo Nebo dje...“, završava natpise A i D u Susi molitvom na slabome staroperzijskom: *AM* (= Auramazdā) *Anah(a)ta* (D: *Anahita*) *utā Miθra mām pā(n)tuw hacā vispā gastā utā imam taya akunām mā vijanā(n)tiy mā vināθayā(n)tiy* „Auramazdā, Anāhitā i Miθra neka me čuvaju od svega zla, i ovo što sam učinio (sagradio) neka ne razbiju, neka ne daju da propadne!“ Tu kao da se pojavljuju imena dvaju *baga* „bogova“, i to božice Anāhite i boga Miθre, koji sada poimence odgovaraju dvama velikim *yazatama* iz mladoavestičkih *Yašta*.

²⁹ Ta se vjera iskazuje ovako: *fravarānē mazdayasnō zaraθuštriš vīdāēuuō ahuraθkaēšō* „Kao častitelj Mazde i sljedbenik Zaratuštre hoću ispovijedati (conj.; dosl. neka si izaberem) da sam protivnik daēuua i vjernik Ahure“, *Yasna* 12,1, 8; *Vispered* 5,3; *Yašt* 13,89. Slijedi i spomen hvale i molitve božanstvima *amašā spənta*.

Starinski i neovisno o avestičkim tekstovima i zarathuštrinskoj razradi vjere djeluje i izraz kako je Xerx počastio Auramazdu: *avadā adam Auramazdām ayadaiy artāčā brazmaniy* „tu sam ja Auramazdu počastio po pravdi u hvalopjevu“, osobito ako pretpostavimo da izrazi *arta* i *brazman* imaju značenje podudarno s vedskima *ṛta* „pravda / istina“ i *brahman* „sveta pjesnička riječ“ (u vedskim hvalopjevima). A takvo čašćenje „najvećega / najmoćnijega boga“ Auramazde Xerx i preporučuje onima kojima se natpisom obraća ako žele dok su živi biti spokojni / sretni (*šiyāta*), a kada umru biti pravednici (*artāvan*), i time blaženi i spašeni. Može se, dakle, jer spominje smisao štovanja Auramazde i za ovaj život i za sudbinu poslije života, reći da na tome jednostavnome natpisu ima i eshatologije. Ona nije ogrnuta u složenu zoroastrovsku kozmogoniju, ali jest utemeljena u čašćenju Auramazde „koji ovu Zemlju dje, koji ovo Nebo dje“.

Tako se iz razmjerno šturoga natpisa vladara Xerxa, u usporedbi sa staroperzijskim natpisima njegova oca Dareija, dade iščitati razmjerno mnogo o perzijskoj religiji, mazdaizmu, u akhaimenidsko doba i o njenu odnosu prema avestičkoj religiji i kasnijemu zoroastrizmu. Taj odnos nije onako jednoznačan kao što se najčešće misli, nego se religija staroperzijskih vladara, najmanje od Dareija I, u osnovnim crtama s avestičkom podudara u smjeru razvoja, ali je arhaičnija i jednostavnija, i stoga se otvara pitanje, koliko je pod utjecajem avestičke predaje, a koliko svjedoči o smjeru razvoja iranske religije, ali na njenu još živu starijem stupnju. Možda se može prepoznavati i njeno postupno dolaženje, od Dareija I do Artaxerxa II i Artaxerxa III, pod sve veći utjecaj avestičke predaje,³⁰ koja postupno i sama dolazi pod utjecaj Maga te druge utjecaje koji će se javiti u helenističkome i kasnijim razdobljima.

³⁰ Iako se u Artaxerxa II na napisima uz Ahuru Mazdu zazivlju Miθra i Anāhitā, koji su u Mlađoj Avesti veliki *yazate*, ni tu nema spomena *amašā spənta* koji su u avestičkome panteonu najprepoznatljiviji izraz Zarathuštrine reforme, a nigdje nema ni spomena Zarathuštre, što bi u pravoj avestičkoj, osobito mladoavestičkoj, religiji bilo teško zamislivo. Stoga nije lako tumačiti te šture podatke. Osim toga, Miθra je kao bog saveza (ugovora) potvrđen i u *Rksambiti*, a Anāhitā je božica svete rijeke, slična vedskoj Sarasvatī, a imena obiju mogu se (mitski) zamijeniti uz ostalo i indoir. imenom *Rasā (ved. Rasā, a iranski (avestički) Rañhā, što je isto ime u indoarijskome i iranskome glasovnome obliku). Dakle, nisu to tek mladoavestička božanstva, nego izvorno još indoiranska. Nije nebitno ni to da je Mitra u vedskome član skupine božanstava Āditya, koja su izvorno morala biti najbliži pratioci (ved.) Asure (jednoga Gospoda), dakle skupine slične jamačno mlađoj zarathuštrinskoj skupini najviših božanstava *amašā spənta*. No je li Mlada Avesta utjecala na njihov spomen na natpisima ili je oživljavanje njihova štovanja utjecalo na Mlađu Avestu, a izrazilo se i na natpisu Artaxerxa II, nije lako odmjeriti.

Kratice za jezike

grč.	grčki
av.	avestički
iir., indoir.	indoiranski
nav.	novoavestički
np.	novoperzijski
stav.	staroavestički
sti., stind.	staroindoarijski
stp.	staroperzijski

Literatura

- Bartholomae, C. (1904). *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg, K. Trübner. (Drugi fotomehanički pretisak 1979. Berlin – New York: Walter de Gruyter).
- Benveniste, É. (1969). *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, vols 1 et 2, Paris: Les éditions de minuit, preveo Vojmir Vinja (2005). *Riječi indoeuropskih institucija*. Zagreb: Disput.
- Brandenstein, W., Mayrhofer, M. (1964). *Handbuch des Altpersischen*. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Brandt, M. (1989). Zoroastrizam i staroiranski dualizam, u: *Izvori zla*. Zagreb: August Cesarec, 410-472.
- Duchesne-Guillemin, J. (1962). *La religion de l'Iran ancien*. Paris: Presses universitaires de France.
- Geiger, W., Kuhn, E. (1895.-1901). *Grundriss der iranischen Philologie*. Strassburg: K. Trübner.
- Herodoti (1909, 1955). *Historiae*. C. Hude (ur.). Oxford: Clarendon Press.
- Herodot (1887). *Povijest*, I-II, preveo August Musić. Zagreb: Matica hrvatska.
- Herodot (2007). *Povijest*, preveo Dubravko Škiljan. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hinnells, J. R. (1973). *Persian Mythology*. London – New York – Sydney – Toronto: Hamlin.
- Hoffmann, K., Forssman, B. (1996). *Avestische Laut- und Flexionslehre*. Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Bd 84.
- Hoffmann, K., Narten, J. (1989). *Der Sassanidische Archetypus*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Ježić, M. (2012). Darejev veliki natpis u *Bagastāni (grč. Βαγίστανον, ar. Behistūn, nperz. Bīstūn). Povijesni i jezikoslovni uvod, tekst, prijevod i tumačenja. *Književna smotra*, god. XLIV /br. 166 (4), 133-163.

- Katičić, R. (1976). Riječi kralja Dareja uklesane na ulazu u njegovu grobnicu. *Književna smotra*, god. VIII, br. 26-27, 104-105.
- Kent, R. G. (1950., ²1953). *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*. New Haven, Connecticut: American Oriental Society.
- Maspero, G. (1875). *Histoire des peuples de l'Orient*, Paris. / (1883). *Povijest istočnih naroda u starom vijeku*, preveo s francuskoga Gavro Manojlović. Zagreb: Naklada „Matice hrvatske“.
- Schmitt, R. (1989). Altpersisch. U R. Schmitt (ur.), *Compendium linguarum Iranicarum* (56-85), Wiesbaden: Dr. Ludwig Rupert Verlag.
- Skjaervø, O. P. (2002, ²2005). *An Introduction to Old Persian*, http://www.fas.harvard.edu/~iranian/OldPersian/OPers1_Intro.pdf
- Srkulj, S. (1914). *Povijest staroga vijeka za V. razred srednjih učilišta*. Zagreb: Naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade.

Xerxes' Persepolis inscription on the destruction of a sanctuary of the Daivas

Old Persian inscriptions are the only surviving texts in the Old Persian language. These are the inscriptions of the rulers of the Achaemenid dynasty from Darius I to Artaxerxes III., between 522 to 338 BC. Most inscriptions were left by Darius I, considerably less by his son Xerxes, and still much less by the others. The most famous and instructive of Xerxes' inscriptions is the inscription in Persepolis (XPh), where he informs that he destroyed the sanctuary of the *daiva(s)* in some country and introduced the worship of Ahuramazda. In this paper that inscription is translated and commented upon. Thereafter the question is answered, in which country Xerxes destroyed that sanctuary, and to whom the term *daiva* refers here. It is demonstrated that the *daiva(s)* here are not the ancient Indo-Iranian celestials that were degraded in Mazdaism into demons, as was often assumed. Historical sources (Ctesias: *Persica*) tell us that Xerxes' satrap Megabyzus destroyed the temple of Bel Marduk in Babylon in 481 BC, and the passage in the inscription must refer to that important event in the reign of Xerxes, and the term *daiva(s)* must have been applied to Marduk and the Babylonian gods here. On the other hand, the Achaemenids, and in this case Xerxes, often emphasize their faith in Ahuramazda, but never mention Zarathushtra. The gods that are worshipped are called *baga(s)* on inscriptions, and never *yazata(s)*, as the Avesta calls them. Therefore, the Old Persian inscriptions seem to testify to a slightly older phase of Mazdaism than the Avesta. In some details one can sense in this inscription a greater closeness to the Vedic, and thus Indo-Iranian religion, than in the Avesta. Probably the usual simplified idea of the Achaemenids, at least since Darius I, as Mazdaists due to the influence of Zarathushtra's religious reform should be in some measure revised.

Keywords: Xerxes, Old Persian inscriptions, the daivas, Mazdaism